

DIN VEAȚA ȘI ACTIVITATEA LUI SPIRU HARET

Mă găsesc printre D-voastră ca reprezentantul unei științe, pe care cei mai mulți o socotesc mohorâtă, pentru care lumea are o deosebită groază, față de care chiar respectul unora nu e lipsit de un fior care ține pe om la depărtare; în scurt, reprezintă o știință puțin simpatică: *matematica*.

Trebue să recunosc c'ășa e. Știința matematică nu e legată de nici unul din resorturile noastre sufletești care s'o facă iubită. *Istoria* cu scrutarea și reînvierea trecutului, *literatura* cu bogăția de închipuire și strălucirea de expresii, *geologia*, *chimia*, *biologia* cu problemele lor de interes practic și național, n'au nevoie să-și dovedească foloasele.

Știința matematică are astăzi, ca și științele de observare, o tehnică specială. O bună parte din matematici lucrează la perfecționarea și rafinarea acestei părți tehnice; ei fac matematică pentru matematică, numai pentru armonia și frumusețile ei, în afară de orice aplicare practică. Fiecare își are colțisorul lui, pe care-l cultivă cu dragoste.

*
* *

N'am pretenția să fac o biografie completă a lui *Haret*, nici să deslușesc de aproape uriașa activitate socială desfășurată de el. N'am nici priceperea, nici mai ales puțința de a strânge într'o expunere unitară un material așa de vast. De aceea nu-mi dați voie să mă mărginesc numai la câteva puncte esențiale cari mi se pare că ar putea să caracterizeze și vieța și activitatea lui Haret.

Cu toate că a fost profesor universitar atâta vreme și a avut deci împrejurarea să fie cunoscut de atâtea generații de studenți, cu toate că a fost Ministru în atâtea rânduri și a lucrat cu atâți funcționari și colaboratori la opera mare căreia i se consacrase, totuș Haret n'a fost cunoscut, în intimitatea gândurilor sale, mai de nimeni. Fire, în aparență, rece, puțin comunicativ, Haret avea o rezervă, care nu se potrivea cu obiceiurile noastre de a intra repede și fără discreție în sufletul altora. De aceea el nu captivă lumea prin farmecul pe care-l au de obicei promisiunile nesfârșite dar niciodată ținute ale unora, nici prin vecinicul zâmbet, același pentru toți, al altora. Dragostea puternică a admiratorilor săi nu se adresa persoanei sale, ci autorului unei opere mărețe; lumea îl iubiă în faptele sale.

*
* *

De obicei lumea vedea în vieța lui Haret două părți cu totul deosebite, fără nici o legătură între ele: activitatea lui științifică și profesorală de o parte, activitatea socială de altă parte. Mie mi se pare, după cum voi încerca să dovedesc, că aceste două activități nu fac decât una singură; că ele sunt numai două fețe ale unui același fel de activitate intelectuală; că ele sunt strâns legate,

cum sunt legate între ele cele două fețe ale unei aceleiaș medalii, gravate de un artist mare.

*
* * *

Haret s'a născut la Iași în 15 Fevruarie 1851. Învățătura primară și-a început-o în familie și apoi la școala primară din Dorohoiu, iar la 28 Aprilie 1860 s fost înscris în clasa a doua dela școala din Sărărie (Iași), de sub direcția lui *Toma Săvescu*, care a trăit să-și vadă școlarul urcând pe rând toate treptele scării sociale, care a avut durerea să-l însoțească până la locașul de veci și care s'a stins și el îndată după aceea.

Astfel și-a făcut Haret începuturile învățaturii.

Vieța de liceu și-a povestit-o singur într'un articol intitulat *Amintiri din vieța de școală* (1), publicat acum 7 ani în *Gazeta matematică* (Volumul XII, pag. 174 – pag. 182), cu împrejurarea serbătoririi a 25 de ani de profesorat ai lui Haret, din care articol am să citez câteva părți.

Aici o mică parenteză. Vremea când și-a făcut Haret liceul a fost o vreme eroică. Se pomenesc și astăzi numele unora din profesorii de atunci, rămași vestiți, unii prin vasta lor cultură și chipul înalt de a-și înțelege menirea de profesori, alții prin ignoranța lor totală și pretențiile uneori absurde față de elevi. Toți acești profesori însă erau legați de paradox, rezultatele și unora și altora erau, într'un anumit sens, aproape tot așa de bune. Școlarii frunțași au profitat dela profesorii cei slabi aproape tot atât ca dela cei buni. Siliți să învețe singuri, să descurce cu propriile lor puteri demonstrațiile din cărțile străine pe cari le aveau la îndemână, acești școlari au câștigat inițiativa și dragostea de a studia și calea sigură de a înțelege bine lucrurile. Dar să las pe Haret să povestească singur:

A fost o mare greutate, și pentru colegii mei și pentru mine, primii pași făcuți în matematicile raționate. Aveam ca profesor pe răposatul Al. Borănescu, om excelent, cu care puteai face ce voiai când știai să-l iei cu binele; dar aveai uneori și supărări mari, cari din norocire nu durau mult. Dar pot afirmă că metoda lui nu prea seamănă cu a pedagogilor de astăzi. În orice caz știu că mie mi-a trebuit multă vreme și multă bătaie de cap pentru ca să-mi dau seama că lungile înșirări de fraze cari constituiau demonstrațiile spuneau ceva real și nu erau numai niște convenții născocite anume pentru necazul băieților... Petreceam uneori seri întregi pe câte o pagină sau pe câte o problemă, căreia nu-i puteam da de rost.

Cu toate acestea, perioada aceea de muncă încordată, când fiecare pas înainte eră o adevărată cucerire pe care o datoram mai ales stăruinței noastre, a fost poate aceea care a avut cea mai mare influență pentru mulți din noi și care ne-a dat oțelirea care ne-ar fi lipsit, dacă împrejurările ar fi fost mai ușoare pentru noi. Ca rezultat practic mai imediat, mie mi-a rămas din anii aceia cursul de algebră și cel de trigonometrie, redijate... Pe cel de-al doilea l-am imprimat în 1873, cu oarecari îmbunătățiri și servă încă și azi ca text de școală.

Ceeace a mai rezultat în special pentru mi ne a fost că în timpul acela m'am hotărât în mod definitiv să urmez studiul matematicelor...

La 1869 el termină liceul și se înscrie la Universitatea din București la secțiunea fizico-matematică. Studenții de pe atunci erau necăjiți de multe nevoi și mai erau ademeniți să-și întrerupă studiile ocupând cu concurs numeroasele locuri libere din învățământ. Foarte puțini treceau examenele de fine de an și mai puțini ajungeau să-și ia diploma de licență.

Cu toate acestea Haret, deși trecuse concurs, chiar după primul an de facultate și luase catedra de matematici dela Seminarul Central, s'a prezentat regulat la examene și și-a trecut licența.

În urma stăruinței d-lui *Maiorescu*, Ministrul Instrucțiunii de pe atunci, se declară o bursă vacantă pentru studiul matematicelor și Septembrie 1874 Haret trecu concursul, reuși și plecă la Paris. Astfel se realizează «această dorință, care de mult îl frământă», cum se exprimă singur în amintirile sale. În sfârșit visurile dela 13 ani vor putea acum să se întruchipeze. Dar începuturile au fost grele.

Chiar îndată după începerea cursurilor la Paris, povestește el mai departe, am putut să-mi dau seama de marile lipsuri ale instrucției mele matematice, cu toată licența mea trecută cu bile albe la București. Erau părți întregi de materie pe cari nu le cunoșteam și mai ales îmi lipsia deprinderea rezolvării de probleme.

De sigur amintirea acestor neajunsuri pe cari le-a întâmpinat în cercetarea problemelor pe cari le urmăria, l-a făcut să privească ca o binefacere pentru elevi publicarea în țară a revistei *Gazeta Matematică*.

Trecând cu ușurință peste aceste greutăți, Haret și-a luat din nou licența în matematici la Paris în 1875, și în 1876 și-a luat și licența în științele fizice.

Acum eră liber să se avânte încotro voiă. Putea acum să încerce să prindă în ecuațiuni mișcările tainice ale stelelor, cari-i ațâțaseră curiozitatea atâta vreme.

De obicei studenții care se duc la Paris sau aiurea, după ce-și trec din nou licența acolo, se simt desorientați. Se deschid atâtea drumuri înaintea lor, încât mulți se rătăcesc, sau, ceeace e mai periculos, în dorința lor nemărginită de a atinge dintr'odată culmile ametoitoare ale științei și neavând nici răbdarea stăruitoare, nici priceperea deplină, se descurajează repede. Și atunci cei mai mulți se mărginesc la o problemă particulară, la un câmp restrâns, mai ușor de cercetat cu mijloacele obicinuite, sau și mai des, obțin dela unul din profesorii lor și subiectul de tratat și o mică indicație de metoda ce duce mai ușor la capăt. Așa am făcut, în mare parte, cei cari am trecut doctoratul.

În momentul când Rușii trec Prutul la 12 Aprilie 1877, Haret e gata și el să treacă dela punerea problemei la deslegarea ei, să intre prin urmare în acțiune. «Puțin a lipsit ca acest din urmă pas să nu-l poată face». Datoria către țară eră mai puternică și mai imediată decât rezolvarea unei probleme de Mecanică Cerească. O telegramă a Ministrului de Instrucție, a Regretatului *G. Chițu*, îl liniște și-l lăsa să-și termine lucrarea. Un an după aceea, în 1878, când s'au semnat preliminările dela *San Ștefano*, teza lui Haret eră gata și susținută cu strălucire.

*

* *

Cred că nu voi abuza de atențiunea d-voastră, dacă voi arăta pe scurt și elementar, care e problema mare pe care a încercat s'o rezolve Haret.

În dezvoltarea astronomiei se pot deosebi două epoci: *una geometrică* înainte de Newton, alta *mecanică* dela Newton încoace (1). În cea dintâi s'a studiat forma drumurilor pe cari le descriu planetele, în a doua epocă s'a cercetat mecanismul care silește planetele să descrie aceste drumuri.

Kepler arătase că planetele descriu, după anumite legi – *legile lui Kepler* –, elipse, adică niște curbe ovale, împrejurul soarelui, care se găsește în unul din cele două focare ale fiecărei elipse.

Newton deduce de aici că lucrurile se petrec ca și când soarele ar atrage fiecare planetă proporțional cu masele soarelui și planetei și invers proporțional cu patratul depărtării dintre ele. Dar *Newton* generalizează această lege a gravitațiunii planetelor către soare și o transformă la legea gravitațiunii sau atracțiunii universale: două corpuri oarecari din univers se atrag după legea lui *Newton*.

Ca să vă dați seama de complicația acestui mecanism, să spun în câteva cuvinte unele amănunte. Dacă n'ar fi în univers decât soarele și o planetă – pământul de exemplu –, atunci planeta ar descrie împrejurul soarelui o elipsă, precum spune *Kepler*. Dacă însă pe lângă soare și pământ mai e o planetă – și știți că sunt mai multe –, atunci în mișcarea pământului trebuie să ținem seama și de atracția acestei planete. Avem ceace astronomii au numit, cu un cuvânt pitoresc, *problema celor trei corpuri*, problemă vestită, pomenită în analele științei tot așa de des ca și *quandra 'ura cercului*, la rezolvarea căreia s'au încumetat mulți matematici, care a frământat toastă vieța pe *Poincaré* și care a fost rezolvată imediat după moartea acestuia, de către un matematic finlandez *Sundmann*.

Să-mi dați voie să fac aici o mică digresie. Există printre matematici o convingere intimă și puternică, care-i susține în cercetările lor abstracte, anume că nici una dintre problemele științei lor nu poate rămâne fără răspuns. Mai curând ori mai târziu, sau problema capătă o deslegare definitivă, sau se dovedește – așa cum știu matematicii să dovedească, hotărât și fără îndoială – că problema, așa cum e pusă, e cu neputință. Nu se poate mulțumire sufletească mai mare decât să știi că munca ta științifică nu e o muncă a lui *Sisif*, ci că duce acum sau că ajută pe alții să-i ducă la un rezultat sigur (1).

Dar să revin la problema celor trei corpuri. Al treilea corp ceresc, în afară de soare și pământ, turbură astfel, în virtutea legii lui *Newton*, mișcarea eliptică a pământului. Astfel e turburări sau inegalități se observaseră și înainte de găsirea legii lui *Newton*, dar se puseseră pe socoteala greșelilor de observare. Acum se vede că ele sunt naturale.

Vă închipuiți prin urmare ce turburare se găsește în sistemul planetar din cauza atracțiunii tuturor planetelor între ele. Din fericire, masa soarelui fiind mult mai mare ca a planetelor, atracție lui are rol precumpănitor și, într'o primă aproximație, cum zic matematicii, fiecare planetă descrie împrejurul soarelui câte o elipsă după legile lui *Kepler*. Astronomii nu se mulțumesc însă să cunoască mișcarea planetelor într'un interval restrâns de timp, ci doresc să prindă în formulele lor itinerarul planetelor pentru vecinicie. Și atunci se pune

întrebarea, turburările mici, cari se pot lăsa deoparte într'un interval mic de timp, nu se strâng cu timpul în așa fel, încât planetele, într'un viitor mai mult sau mai puțin depărtat, sau să se depărteze unele de altele și de soare și să se piardă în adâncurile nemărginite ale spațiului, sau din contra să se apropie de soare, pe care să cadă și să se contopească cu el?

Întrebarea aceasta cu un caracter în același timp științific și filozofic, problema aceasta a *stabilității sistemului planetar*, cum se numește în Mecanica cerească, a preocupat pe rând pe toți astronomii mari.

De altfel, mai toți oamenii mari de știință, după ce au căpătat tehnica specialității lor, după ce au studiat probleme particulare, pe cari le-au putut duce complet până la capăt, către sfârșitul carierei lor sau cel puțin în maturitatea dezvoltării lor științifice, și-au pus unele din aceste probleme filozofice mari, referitoare la soarta universului. Lordul *Kelvin* de exemplu, marele fizician englez, a studiat adesea în articole și în conferințe chestiunea căldurii solare, a răcirii soarelui și prin urmare a stingerii vieții pe pământ. Nu e vorba de cuvinte frumoase, spuse la anumite ocaziuni solemne, ci de punerea la încercare a teoriilor științifice spre a răspunde la unele întrebări eterne.

Așa e și cu stabilitatea sistemului planetar. Revin oare planetele cam pe aceleași drumuri împrejurul soarelui? Adică, după cum o zi revine după alta, după cum o lună revine în urma alteia, după cum un an curge la rând după alt an, după cum deci toate se reîntorc periodic aproape cu aceleași prefaceri, nu cumvâ și planetele, după oarecari abateri, revin și ele din nou pe aceleași drumuri, că avem deci vecinica reîntoarcere a lucrurilor, pe care o spunea *Zarathoustra* lui *Nietzsche*?

Laplace a arătat că problema stabilității e în strânsă legătură cu neschimbarea sau invariabilitatea axelor mari din elipsele descrise de planete. Dacă depărtarea cea mai mare a fiecărei planete de soare rămâne neschimbată sau crește și descrește alternativ, atunci stabilitatea e asigurată. După cum spuneam, masele planetelor fiind foarte mici față de a soarelui, putem, într'o primă aproximație, lăsa la o parte pătratele lor. În aceste condiții *Laplace* și apoi *Lagrange* arată că axele mari sunt invariabile. Vreo 30 ani mai târziu, în anul 1808, matematicul francez *Poisson* demonstră că acele axe sunt invariabile și când se ține seamă de pătratele masselor. Un alt matematic francez, *Mathieu*, crezù că a reușit, în 1875, să demonstreze invariabilitatea când se ieau în socoteală și cuburile masselor.

Aceasta e teza lui Haret. Ea e altoită pe impresia puternică a elevului de clasa treia, ea e provocată poate de descrierea pe scurt a acestei probleme în astronomia lui Quetelet, pe care a tradus-o tot ca elev, în orice caz ea e încoronarea cea mai de seamă a celui dintâiu Doctor român în științele matematice la Paris.

Această lucrare însemnată, care a înscris pentru totdeauna numele lui Haret în știință, arată o însușire specială a minții sale, darul de a privi problemele mari în față și de a găsi calea pe care ac este probleme pot fi atacate mai ușor.

De sigur, o aceeaș întrebare răsare acum în mintea D-Voastre a tuturor. Cum se poate ca, cu un început așa de strălucit, Haret, în afară de câteva

încercări răslețe, să-și oprească activitatea științifică în loc? Pe lângă numeroasele cauze cari izvorăsc din condițiunile sociale de acum 35 ani, pe cari eu nu le cunosc dar cari știu sigur c'au avut aceeași înrâurire și asupra altora, să-mi permiteți s'adaug o cauză de natură deosebită și care mi se pare și puternică și reală.

În același timp analiza matematică făcea progrese uriașe. Instrumente analitice nouă, mai delicate dar mai sigure, erau făurite în atelierele geometrilor de seamă. Cel care s'a servit întâia oară, în chip sistematic, de aceste unelte nouă, a fost regretatul nostru membru de onoare, ilustrul *Henri Poincaré*, câțiva ani după teza lui Haret. De atunci încoace toate problemele mari și fundamentale din Mecanica cerească au fost reluate, studiate mai departe și multe din ele duse până la capăt. Aceste unelte nouă nu le putea posedă Haret și de aceea, cu multă părere de rău, a fost silit să se oprească în loc. De multe ori mi-a exprimat cu durere această părere de rău și în mai multe rânduri a făcut eforturi să reieie firul întrerupt. Așa, acum vreo 14 ani anunțase la facultate un curs de Mecanică cerească pentru doctorat, pe care nu l-a putut începe din cauza lipsei de auditori pregătiți. În timpul din urmă se apucase să colaboreze la *Gazeta Matematică* și se înscriesese membru în vestita societate internațională *Circolo matematico di Palermo*. Dar eră prea târziu și eră chemat prea cu multă putere în altă direcție.

*
* *

Îndată după întoarcerea sa din Paris, precedat de faima care se răspândise repede, Haret e numit, pe ziua de 1 Aprilie 1878, suplinitor la catedra de Mecanică dela facultatea de științe din București, iar în urma concursului ocupă aceeaș catedră cu titlul provizor pe ziua de 2 Octombrie același an. A mai funcționat ca profesor la școala de Artilerie și Geniu între anii 1881-1886 și la școala de Poduri dela 1881 până la 1910. În acest timp intră în atingere cu administrația învățământului, mai întâiu ca membru în Consiliul permanent al Instrucțiunii, apoi ca inspector general al școalelor.

De aici încolo începe să se desfășure activitatea socială a lui Haret, chibzuită și frământată multă vreme, pusă în lucrare cu stăruință și adusă la îndeplinire cu toată însuflețirea.

Mai întâiu ca inspector general, pe lângă inspecțiile numeroase, Haret își înseamnă activitatea printr'o lucrare unică în felul ei.

D-Voastră știți ce fel de treabă face de obicei un inspector al învățământului. În cazul cel mai bun îndeamnă pe profesori la îndeplinirea datoriilor și propune Ministerului oarecari măsuri, mai mult de amănunt. Haret, după un an și jumătate de inspectorat, îmbrățișează problema învățământului întregă și nu numai cu o privire generală, ci ca o sistemă bine încheată. Aceeaș minte care se încumetase să prindă o problemă mare de astronomie, nu se sfiește în fața chestiunii grele a învățământului întreg. Raportul lui Haret dela 1884 e o bogăție de informațiuni relative la starea învățământului secundar de pe atunci, de idei conducătoare pentru o bună reformă a acestui învățământ

și de metode pentru realizarea acestor idei în toate amănunțele lor. Dela împărțirea materiilor și orelor pe clase, dela prevederea amănunțită a cheltuielilor bugetare pentru înființarea de școli, până la considerațiuni înalte de educație și patriotism, totul e desfășurat, înlănțuit și expus cu căldură și pe unele locuri, acolo unde eră nevoie, cu energie și chiar cu indignare.

Dați-mi voie să vă cetesc o bucată care mi se pare și astăzi de actualitate.

Un foarte grav defect al întregului nostru învățământ, fără excepțiune, este de a nu se ocupa decât de instrucțiune, și nicidecum de educațiunea tinerimii. Tot ce se face, tot ce se plănuște, este numai pentru programe, material didactic și alte lucruri ce au scop de a introduce în mintea copiilor cea mai mare doză posibilă de cunoștințe.

În școlile noastre se face ceva pentru a da tinerimii asemenea deprinderi? Nicidecum. Profesorul, când a spus școlarului că Alexandru cel Mare și-a pierdut coiful în bătălia dela Granic, sau când a pus vorbe românești în locul altora latinești dintr'o carte, crede că nu mai are altceva de făcut; școlarul, când și-a scris verbul ce i s'a dat să conjuge, sau a învățat pagina ce i s'a dat să reciteze, socotește că nu i se mai poate cere nimic. Și unul și altul se înșală, și mai mult profesorul decât școlarul; căci școala are de scop de a forma buni părinți de familie și buni cetățeni și instrucțiunea ce se dă copiilor este, nu un scop, ci unul din mijloacele de a se ajunge acolo.

Nu profesând *ex cathedra* se pot dobândi asemenea rezultate. Nu știu ce pedagog zicea că o școală fără catedră de morală i se pare o monstruoșitate. Însă la noi nu catedra de morală lipsește; căci ce alta este catedra de religiune, dacă lăsăm la o parte istoria sacră? Cursul de filozofie încă cuprinde morala în termeni expreși. Cu aceasta însă nu se face nimic. Am văzut de multe ori școlari spunându-și lecția de filozofie sau de catechism, pe care o recitau cu exactitate; însă convingerea lipsește totdeauna; și chiar dacă ar aveà-o în momentul acela, nu ar dobândi prin aceasta deprinderea datoriei așa cum am defînit-o mai sus.

Nici atâta însă nu ar ajunge. Cele ce se spun în școală, oricum s'ar face, tot nu sunt decât vorbe cari sboară, și urma ce vor lăsa în spiritul și inima copiilor va fi trecătoare, dacă chiar școala nu va da exemple vii de ceea ce în clasă se spune numai din gură. Conduita profesorilor, regula din școală, au o influență enormă asupra moralității școlarilor.

În anul 1885, venind la Ministerul Instrucțiunii veneratul nostru Secretar general, d-l *D. Sturdza*, Haret, ca un bun cunoscător al chestiunilor școlare, este chemat dela locul de Inspector la cel de Secretar general. În acest loc, sub înrâurirea adâncă a unui patriotism luminat, a căpătat Haret pregătirea temeinică pentru activitatea viitoare.

Așa încât, când Haret era chemat, la 1897, ca Ministru al Instrucțiunii, el are reforma învățământului pregătită. Legea lui Haret, care schimbă organizarea dela 1864 a învățământului secundar și superior, este în mare parte în ființă și astăzi și deci cunoscută tuturor, ca să mai insist asupra ei.

Este admis, și e un adevăr, că țara noastră a realizat în 60 de ani progrese de neînchipuit. Izolată până deunăzi prin situațiunea sa geografică, și mai mult încă prin forța împrejurărilor, ea s'a găsit deodată într'o situațiune de inferioritate necompatibilă cu vigoarea și cu inteligența poporului său, atunci când a încetat izolarea sa de mai înainte. Energia și succesul cu care ea luptă de atunci pentru a recâștiga timpul pierdut îi vor da, fără îndoială, locul ce merită în lume. Dar trebuie să lucrăm prin toate mijloacele pentru ca momentul acela să sosească cât mai curând.

Modul plin de vrednicie cum el a răspuns la așteptarea noastră ne dispensează de a mai dovedi cât de netemeinice erau temerile acelea (1) (Pag. 138-139).

Aici e strâns, în câteva cuvinte, tot ce a făcut Haret, pe toate căile, pentru ridicarea țărănimii, și într'adevăr, pe lângă legi și regulamente, pe lângă numeroasele circulări și dispozițiuni administrative, el nu s'a sfiit să încurajeze deadreptul – cu cuvântul și cu scrisoarea personală – pe toți cei cari la rând și în număr din ce în ce mai mare se îndreptau pe drumul arătat de dânsul, spre așa numita *activitate extrașcolară*.

Atunci s'au înființat *Băncile populare, Obștiile, Cooperativele sătești*, atâtea și atâtea instituțiuni, toate cu scopul să deștepte o vieață economică la sate și să îndemne pe țăran să aspire la o vieață mai bună. Mișcarea economică a satelor, odată deșteptată, și-a luat, încetul cu încetul, un avânt neașteptat. Astăzi funcționează în țară un număr de aproape 3.000 de bănci populare, cu 620.000 de membri și cu un capital vărsat de aproape 120 de milioane lei; în același timp sunt aproape 500 de obștii, cu peste 75.000 membri, cari au în arendă aproape 375.000 ha și pentru cari plătesc o arendă de peste 13.000.000 lei. O astfel de mișcare odată pornită, va merge acum dela sine. Nimeni și nimic n'o mai poate opri în loc.

Dar atâta nu erà de ajuns. Pentru ca ridicarea satelor să fie reală, nu erà destulă deșteptarea economică, mai trebuia și o vieață culturală și morală. Și atunci activitatea extrașcolară s'a completat cu școli de adulți, cu cercuri culturale, conferințe populare și șezători sătești, acestea fiind ajutate de publicarea revistei populare „*Albina*” și de broșurile societății „*Steaua*”, toate înființate prin stăruința neobosită a lui Haret. Numai înșirarea a tot ce a făcut Haret pentru școală, pentru biserică și pentru corpul didactic ar deveni grea și obositoare. Mă mărginesc, înainte de a trece mai departe, să citez cantinele școlare, cari au adus și au întreținut pe elevii săraci și depărtați de școală, coloniile de vacanță, Casa Bisericii și Casa de Economie a Corpului didactic.

*

* *

N-am căderea să mă pronunț asupra valorii acestei cărți ca metodă de cercetare a fenomenelor sociale așa de grele și de complicate, dar pot să afirm, întâiu că ea stabilește unitatea de gândire a lui Haret, legând preocupările lui științifice cu cele sociale, al doilea că ea arată, precum veți vedea îndată, oglindirea, într'o minte limpede și pătrunzătoare, a problemelor fundamentale cari izvorăsc din mersul societăților omenești.

Din nenumăratele gândiri date în *Mecanica socială* ca exemple, dați-mi voie să extrag vreo câteva.

În paragraful intitulat *ciocniri*, Haret studiază sub formă științifică efectele ciocnirilor și frământărilor sociale. Iată ce spune el:

Se poate zice că ciocnirea produce o pierdere de forță vie într'o massă socială. Dar forța vie și energia este singura și adevărata bogăție a oricărei societăți. Ea reprezintă puterea de expansiune și de progres în direcția economică, intelectuală și morală, precum și puterea de rezistență în contra primejdiei. Micșorarea cantității de energie, sub orice formă ar fi, reprezintă pentru societate o sărăcire și o slăbire.

Războiul exterior sau civil, orice sume i s'ar da, frământările sociale, catastrofele de orice fel, și în general tot ce poate da loc dintr'odată sau la o oprire în loc sau la o mișcare

într'un timp foarte scurt a elementelor corpului social unele în raport cu altele, lucrează la fel ca ciocnirile mecanice și sunt cauza unei pierderi de energie socială; din această pricină, trebuesc înlăturate prin toate mijloacele.

Paragraful cu titlul *Priviri asupra legilor* ar merita să fie citat întreg. Mă mărginesc la părțile următoare:

După ce desfășură această idee, după ce arată sarcina grea a legislatorului care vrea să aducă la îndeplinire acest principiu, urmează mai departe așa:

Această eventualitate pare izbitoare și nenaturală, având în vedere scopul suprem al oricărei legi; dar împrejurările vieții sociale sunt așa de variate, că putem fi din nenorocire constrânși în unele momente să facem unele jertfe de o parte pentru ca să mântuim interese mult mai covârșitoare de altă parte.

Să presupunem de exemplu, că o clasă restrânsă de cetățeni ar fi izbutit să-și creeze un privilegiu, luând asupra-și exclusiv dreptul la învățătură, așa încât partea cea mai numeroasă a societății să fie condamnată la ignoranță. Fiind dat că ignoranța este cea mai mare dintre nenorociri, datoria legislatorului este să sfărâme monopolul clasei privilegiate. Făcând așa, el lucrează în interesul corpului social, căci suma de foloase cari vor decurge pentru acest corp dintr'o așa dispoziție este mult mai mare decât a foloaselor pierdute de partea atinsă.

Tot așa ar fi dacă un individ sau un grup de indivizi ar reuși să acapareze toate mijloacele de existență ale unei societăți, ca proprietatea pământului, sau capitalul mobilier, sau producția întreagă a cerealelor. În astfel de cazuri, puterile publice au datoria absolută de a restabili echilibrul, mergând chiar până la exproprierea silită.

„Legislatorul e dator să se păzească de a face apel la patimi și la apucăturile josnice; căci fără a lua în seamă că însăși situația îi impune obligația de a se ține mai presus de patimi și de slăbiciunile de rând, tot sentimentele cele mai nobile și cele mai înalte înfățișază puterea socială cea mai solidă și ale căror efecte sunt cele mai durabile. Legile de ură, de nedreptate și de ignoranță se duc și vor mai trece, progresul omenesc în ce are mai mare va fi izvorât mai ales din ce are natura omenească mai bun. Nu se fac lucruri mari cu mijloace mici, nici mai ales cu mijloace reale.

Acesta a fost Haret sub toate înfățișerile lui, ca om de știință și ca om de stat. Nu va trebui însă să se uite că dacă Haret a fost un idealist, că dacă Haret a urmărit cu îndărătnicie o idee mare, – ridicarea țărânimii și prin ea ridicarea țerii, – adevăratul motiv, cauza adâncă e că a gustat în tinerețe din cupa dezinteresată a științei pure și înălțătoare, că s-a adăpat în vremea fericită a formării sufletești la izvorul cristalin al cercetării științifice. Și din acest punct de vedere, ca și din atâtea altele, vieța lui Haret va rămâne prea multă vreme ca o pildă, ca un ideal greu de atins.